EÖRSI ISTVÁN:

József Attila kortársairól

■ *Kortársak József Attiláról (Akadémia, 2173 old.)*

Az utókor — mintegy páholyból — könnyen ítélkezhet: a nagy halottakon kiütköztek már a zseni-stigmák, kockázat nélkül hódolhat nekik. Felsőbbséges mosollyal vagy zordan felemelt mutatóujjal dorgálhatja meg a bumfordi elődöket, amiért vakon elmentek amellett, amit ma már a vak is lát.

De mit mondjunk, ha kiviláglik, hogy számos mélyen tisztelt elől — valamely lángész-kortárs vonatkozásában — nem bumfordi volt, hanem inkább hiú, irigy, rosszhiszemű, ha látszólagos vaksága — utólag — szervezettnek tetszik, ha ítélőképességének nem a távlat hiánya, hanem az erkölcsi és politikai impotencia szegte szárnyát? Ha kiderül, hogy a zsenit fojtogató ellenségesség és közöny nem a felismerés hiányából, hanem elfojtásából fakadt?

A *Kortársak József Attiláról* című 2173 oldalas dokumentumgyűjtemény, melyet *Bokor László* szerkesztett és *Tverdota György* rendezett sajtó alá, azokat a nyilvánosság számára készült, könyvterjedelműnél rövidebb írásos megnyilatkozásokat foglalja magában, amelyek 1922 és 1945 között József Attilával és művével foglalkoztak. Elolvasásuk után a figyelmes olvasó, ha még nem ment el teljesen a kedve az élettől, képet formálhat arról, hogy milyen alkalmatlannak bizonyul a társadalom, demokratikus közszellem híján, reális értékrend kialakítására.

Az irodalomba betoppanó József Attilát pártoló érdeklődés, az átlagosnál nagyobb figyelem fogadta; a közvélemény hangadói olyan mértékben erőltettek magukra közönyt vagy fordultak ellenlenne, amilyen mértékben egyéni hangja és mondandója kibontakozott. Élete utolsó két évében kis csoport szerveződött ugyan köré, baloldali írástudók a szocializmus és a liberalizmus határvidékéről —, de a mérvadó, hangadó személyek és körök többsége továbbra is fumigálta. Halála pillanatában itt is, ott is klasszikusnak kiáltották ki, gyorsabban, mint ahogy újraolvashatták volna a műveit.

Ez az ismertetés botránykeltés nélkül nem írható meg becsületesen. Gondolkodásunkat ma sem a tények és összefüggések, hanem a tabukká emelt jelképek határozzák meg. Az eszmények és nevek nem önmagukat jelentik, elszabadultak történelmi kontextusuktól, zászlókká magasztosultak, klikkek, csoportok önigazolásául szolgálnak, törekvések, sérelmek, becsvágyak kikristályosodási pontjai.

Megpróbálom eredendő félénkségemet legyőzve megmagyarázni, hogy mire is célozgatok. József Attila három irányból kapta a legfájóbb sebeket: a kommunista párt kultúrfunkcionáriusaitól, a Babits-vezette Nyugattól és — nemzedéktársai közül — a népi irányzat kiválóságaitól. Mármost bármennyire tényszerűen bizonyítom ezt a háromágú állításomat, érvelésem személyes élű visszavágással hatástalanítható. Ha a pártot bírálom, az ellenzéki beszél belőlem, rosszabb esetben az egykori ellenforradalmár és börtöntöltelék; ha Babitsékat, akkor nyilván a Lukács-tanítvány acsarog; ha pedig Németh Lászlóék baklövéseit vázolom, akkor a hígmagyar urbánus pimaszkodik. Ez szükségképpen van így, mert noha a társadalom számos vonatkozásban döntően megváltozott József Attila halála óta, demokratikus közszellemről ma is csak álmodozhatunk. Mindazok a problémák, amelyek a költőt szembeállították az említett három csoporttal, ma is mérgezik, fél évszázadnyival üszkösebb sebekkel, szellemi életünk vérkeringését, mert az érvek és sérelmek és vádak mindig csak engedélyezve és adagolva törhettek felszínre. A fájdalmas, de gyógyulással kecsegtető érvágások helyett az erek lassú eldugulása a sorsunk. Értékhierarchiát képző mechanizmusunk ezért szklerotikus ma is. József Attila halhatatlanult, de összefüggéseiből kiszakítva. Összefüggései mészbe ágyazódtak, és ezen — attól félek — Bokor és Tverdota kiváló szöveggyűjteménye sem segíthet.

★

A hatvanas években hosszú vita dúlt arról, hogy kizárták-e a pártból József Attilát vagy sem. Elvégre egy költő hovatartozása elsősorban adminisztratív kérdés. A tabudöntögetők a kizárásra szavaztak, a párthagyomány őrei pedig ellene. Végül is Vértes György vágta el a gordiuszi csomót: József Attilát nem zárták ki — állította —, mert nem is volt soha párttag, hiszen tagkönyve sem volt. Nem is lehetett, hiszen az illegalitás körülményei között nem lett volna tanácsos tagkönyvet tartani személyi tulajdonban.

Engem fölöttébb szórakoztattak a gesztusok és indulatok, amelyek ezt a vitát kísérték. Mintha azon folyt volna a csetepaté, hogy valamely tetemen a halál beállta előtt vagy utána ütközött-e ki a borosta. Nem mintha lebecsülném azt a szerepet, amelyet a kommunista párt József Attila szellemi és érzelmi életében betöltött. A proletárfiú az ellenforradalom korszakában el akarta hajítani sokszoros árvaságát. Ehhez megtalálta a forradalmi marxizmus elméletét, mely társadalmi igazságosságon kívül közösséggel is kecsegtette. Egy ideig — ha párttag volt, ha nem — úgy érezhette, hogy rátalált erre a közösségre. Megpróbált elfogulatlanul úszkálni a mozgalom habjaiban, mire néhányszor víz alá nyomták a fejét. A moszkvai proletárírók magyar csoportja 1931-ben határozatban állapította meg róla, hogy „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat." „Csak egy pillanatra martak ki, csak" — válaszolta a *Bánat*-ban, kétségbeesett bizakodással. Kommunista folyóirat szerkesztésébe fogott, de a párt illetékesei „antimarxista bolondgombának" — minősítették az első számban megjelent tanulmányát, és leállították a vállalkozást. Aztán felsőbb utasításra a budapesti Társadalmi Szemle „a tárgyilagos kritika eszközével" elintézte a *Külvárosi éj*-t. „J. A. nem proletárköltő", „J. A. nem elsődleges lírikus természet", „csak a felszínt látja, ötletekre, véletlenadta témákra szorul".

Nem kísérem tovább ezt a jól ismert, szomorú történetet, mely 1938-ban a költőnek a moszkvai *Új Hang*-ban történt feldicsőítésével új, rémséges fordulóponthoz jutott. Az idézeteket csak atmoszférájuk miatt iktattam ide, hiszen tudom, hogy utólag minden egyes kijelentés megokolható vagy visszavonható vagy személyes tévedésnek minősíthető. De nem vonható vissza a párt értékmegszabó vagy általánosabban: kultúrairányító igényének csorbítása nélkül a konfliktus alapja. A tehetséges ember, éppen mert személyiség, feltétlenül összeütközésbe kerül a személytelen gépezettel, mert nem óhajt — de ha óhajt, mint olykor Lukács György, akkor sem tud — ennek puszta kerekévé vagy csavarjává válni. Ezért ismétlődött meg a József Attila-szindróma a fordulat éve után — eltérő formákban, többnyire kevésbé tragikusan, de minden esetben értékpazarlást okozva —, ahányszor tehetséges író a maga formájához és formátumához ragaszkodott. „Nyilvánvalóan tévedett, amikor egy párt vezetőségét azonosította egy osztállyal" — írta Déry Tibor a szárszói vonat fékjének csikorgásával a fülében. Ez a tévedés még az író szabad döntésének következménye volt. Maga Déry, tizenöt évvel később, nem tévedhetett már, de nem is védekezhetett, amikor a gépesített Minosz étvágya az ő művét tisztelte meg. József Attilát lehetett rehabilitálni, de csak kínlódva, és feszélyezetten, mert közben át kellett menteni, mindmáig és tovább, mutatis mutandis, a struktúrát, mely összeegyeztethetetlen az autonóm művészet érdekeivel.

★

Mielőtt folytatnám, mély lélegzetet veszek. A párt bírálata manapság veszélytelenebb, mint Babitséké vagy a népies íróké. Mert ha — mondjuk — a Jászai Mari téren megneheztelnek, az dicsőségszámba is mehet, de egy-kettőre oda az erkölcsi tőkécskénk, ha Babits vagy Németh László szellemének nagy tekintélyű kincstárnokai összevonják a szemöldöküket.

Ismert tényeket kell felelevenítenem újra. Németh László, a Nyugat 1929. december elsejei számában durva bírálatot írt a *Nincsen apám, se anyám* kötetről: „Ez a Kakuk Marci, ha nem is jutott el a bagó lelki egyensúlyáig, beszedett valamit a kor széllelbélelt akarnokságából, amely nem ér rá bevárni önmagát, hanem most akar nagyot szólni, ha kell, maga elé tolt figurákon át." A folyóirat esztéta-kritikusainak kulturált kórusából kirí ez a hangnem. „...a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija szívesen elálldogál a tükör előtt, s előbb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és a kefés asszony gazdátlan árváját, mint az itt közölt költeményeket." A költő tehát őszintétlen szerepjátszó — Féja Géza másfél évvel később „szélkakas"-nak minősítette —, tehát sem ő, sem proletársága, sem forradalmisága — hiszen ezek éppen a választott szerepei — nem vehető komolyan. „Képzeljék el, hogy Petőfi a »Reszket a bokor...« hangulatába és egyik szakaszába akarta volna elhelyezni azt a maga helyén különben kitűnően megálló gondolatát, hogy a királyokat sürgősen fel kell akasztani. Ilyen keveredés rontja le József Attila olyan szép verseinek hatását, mint a *Határ*, a *Holt vidék*, vagy a tréfás *Medvetánc*". Ez utóbbi idézet már Illyés Gyulától való, a *Külvárosi éj*-ről írta, szintén a *Nyugat*-ba. „Háromnégy hibátlan szakasz után ráeszmél, hogy ő tulajdonképpen forradalmár is, sőt — és itt jön a nehezebbje — tudományosan képzett marxista is." Íme, ismét a szerepjátszás vádja, melyből logikusan következik az ítélet: „József Attilában nyoma sincs a hevületnek." A koronát erre az idézetcsokorra a felülmúlhatatlan Németh László tette fel, aki így pillantott vissza az 1932-es lírai termésre és saját idézett kritikájára: „Verseibe jókor, rosszkor belekerül a proletár; az erdő elvtárs-erdő, a levelek mint röpcédulák zörögnek." „Néhány éve bíráltam egy könyvét, akkor azt gondoltam: Íme egy sokoldalú, gyökértelen fiatalember, aki nem tudja, mire tegye fel az életét, minden téren eljuthat a közepesig..."

Amikor József Attila, aki szép könyvére értő bírálatot remélt, Németh László lefitymáló értékelésével szembesült, arra gyanakodhatott, hogy a kritikus a nagy tekintélyű főszerkesztő maga elé tolt figurája csupán. Az a mód, ahogy Németh az ő politikai líráját elintézte, nagyon is egybecsengett az akkori Babits militáns politikaellenességével. Sértettsége, melyet világnézeti indulat is táplált, egy pokrócgoromba — bár kibicsakló túlzásai folytán nem egészen komolyanvehető — pamfletben és egy gyilkos mérgű — egyébként kiváló — költeményben kristályosodott ki.

Nem bírom felfogni, hogy az ötvenedik éve felé közeledő Babits, Olymposza csúcsán, egyik kezében a Nyugattal, a másikban a Baumgarten-díj rendelkezési jogával, a felcseperedő írók őt magasztaló kórusával a lába körül hogyan őrizhette meg mord és megvető hallgatását, sokfelé ágazó rosszindulatát a sérelem ifjú elkövetőjével szemben, ennek haláláig. Hol hagyta klasszikus humorát, amelyet ennek az egyenlőtlen háborúnak a kezdeményezője a maga eszményi donquijoteságében kiérdemelt? Hol hagyta híres minőségérzékét? Nem akarom tovább rágni a mócsingot, amely sok szájban őrlődött már, nem latolgatom, hogy kik, mikor, hányszor kapták meg a díjat, és József Attila mikor és hányszor esett el tőle. A dokumentumgyűjteménynek csak két apró epizódját említem meg. „József Attila jó költő" — írta Illyés Gyula már említett bírálatának fogalmazványában. Basch Lóránt attól tartott, hogy Babits ezt a tényszerű megállapítást nem közölné le, mire Illyés szubjektív ítéletté nyeste át mondatát: „...jó költőnek tartom". Lám, a cenzúrához és öncenzúrához nem kellenek állami szervek. Az akkori Nyugat légkörét jól jellemzi, hogy Illyés ellenvetés nélkül alkalmazkodott Babits sejthető elvárásaihoz.

A másik történet még kínosabb és szomorúbb. Kosztolányi rábírta József Attilát, hogy ajánljon Babitsnak egy verset, mert ha nem teszi ily módon jóvá hat évvel korábban írott cikkét, sohasem kap Baumgarten-díjat. A társaság egyik hölgytagja még a „hódolattal"-ra is rábeszélte a költőt. (Milyen kényelmetlen ez a túlzó buzgalom: irónia lappang benne vagy az önmegbüntetés vágya?) A szóban forgó vers, az *Én nem tudtam*, „Babits Mihálynak hódolattal" ajánlva pár hónapig hevert *A Reggel* szerkesztőségében, és csak 1935 novemberének végén jelent meg, néhány héttel a díjazottak névsorának publikálása előtt. Babits, megmásítva a már jóváhagyott döntést, ismét mellőzte a költőt (noha tudta, hogy a díj nemcsak a rég áhított elismerést és békejobbot jelentette volna neki, hanem egyéves nyomorszünetet is), hogy ne mondhassák: csak annak ad díjat, aki hódol neki. Kosztolányi nem túl-, hanem alábecsülte barátja hiúságát.

A történet pesti vége hasonló a moszkvaihoz. A halálhírtől megrendülve Illyés — éppen a Nyugatban — halhatatlanságot jósolt József Attilának. Elmondta, hogy ez, végzetes szárszói útja előestéjén magához kérette, s déltől estig, feloldva s feledve minden ellentétet, félreértést, ismét úgy voltunk, mint hajdanában." Öt évvel később, versben, így idézte fel ezt a találkozást: „Esett. Vitáztunk nekikeseredve. / Már ‚őrült' voltál, de még én se láttam." Mármost akár összebékültek, akár marakodtak, e megnyilatkozásokból az önigazolás és jóvátétel vágya süt. A halott költő ettől kezdve bőségesen kapott jó szót, okos méltatásokat is a Nyugat és a népi írók táborából.

★

Tudom: másképp is lehetne a gyűjteményből mazsolázni. Tizenhét éves korában nem kisebb költő fedezte fel, mint Juhász Gyula. Húszéves korára kivívta Nagy Lajos és Tersánszky nagyrabecsülését és szeretetét. Osvát nem közölte ugyan a *Tiszta szívvel*-t, de Ignotus, hódoló cikkel keretezve, mégis eljuttatta a Nyugat hasábjaira. Hatvany Lajos csatlakozott ehhez az elismeréshez. Kritikákból, szemlékből, felsorolásokból kiviláglik, hogy húszéves korában az új generáció legkiválóbbjai közt tartották számon. Igaz, hogy a kommunista kultúrgépezet később kilökte magából, de — ezt levelezéséből tudjuk — Balázs Béla és Lukács György már 1926-ban igen nagy költőnek mondták. „Különösen az utóbbi — mint az első világirodalmi — nem kozmopolita! — kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikust" dicsérte; és ha sajnáljuk is, hogy e szokatlanul szuperlativuszos és prófétai értékelés nem kristályosodott ki eszszében, megvigasztalhat bennünket, hogy más — a központi apparátustól független — kommunisták, például Gaál Gábor, majd 1932-ben, a *Külvárosi éj*-ről írva Agárdi Ferenc írásban is elismerte nagy tehetségét. Ez utóbbi a szocializmus költőjének nevezte, éppen ebben a pártszempontból oly kritikus évben, és formai elemzésben is megkísérelte kimutatni a költő világnézeti hovatartozását. Mecénásokat is talált, a Hatvanyak személyében. Harminc-éves korában — mai fiatal író számára ez elképzelhetetlenebb, mint a mélytengeri halak nemi élete — folyóirat alakult köré, kiváló, értő emberekből, akik a legnagyobb élő költőnek tekintették. Néhányan — például Németh Andor, Bálint György és Fejtő Ferenc — máig érvényes esszéket írtak róla. Az utóbb említettnek — Fülöp Ernő álnéven, a kolozsvári Korunk-ban — sikerült megmutatnia, mindmáig a legplasztikusabban, hogy miként válik József Attila származása, „fárasztó" élete és világnézete költői szemléletté. Közben megszerezte Kosztolányi barátságát, Márai és Koestler elismerését, Móricz és Bartók is érdeklődött iránta. Tragédiáját nyomora, túlfinomult érzékenysége és gyógyíthatatlan betegsége okozta. Mindig a legbefolyásosabb írókat sértette meg, a társadalmi együttéléshez nélkülözhetetlen minimális alkalmazkodásra is képtelen volt, elveiből még látszólag sem engedett, a hatalommal nem állt szóba, így hát maga támasztotta a legtöbb akadályt érvényesülése elé. Mihelyt ez az akadály — kényelmetlen élete — megsemmisült egy tehervonat alatt, megkezdődhetett halhatatlanságának össztársadalmi feltérképezése. Korábbi ellenségei és barátai, részben összebékülve, de még inkább egymásnak esve, a helyére tehették őt. A tények ilyesféleképp is csoportosíthatók.

★

A tények efféle csoportosítását azonban meghazudtolja a mű és a személyiség megdöbbentő egysége. Nem lehet a művét elfogadni úgy, hogy személyét közben — kerülő úton — elmarasztaljuk. Ha egy költőből a „Nincs alku" szelleme süt, ha képtelen megjátszani a „szolga ostobát", akkor puszta léte kihívást, sőt sértést jelent mindazoknak, akik — mondjuk — a szolgaságot, mint favágó a fejszét, eszközül tudják felhasználni önmegvalósításuk érdekében. Ha valaki számára a proletárság forma, és a külvárost — mondjuk — a saját sivársága tárgyiasulásaként éli át, az kihívást, sőt sértést jelent mindazok számára, akik a stratégia és a taktika követelményei felől közelednek a proletársághoz és a szocializmushoz.

Mivel a személyiség és a mű végső azonosságára csak kevesen figyeltek fel, József Attila „helyretétele" nem szűkölködik a nyomorúságos epizódokban. „Ma minden politikai párt és szemlélet vallói közül akadnak, akik magukénak vallják. Majdnem megható ez a nagy igyekezet a halott szellemi javainak birtoklásáért, de kérdés, ha József Attila láthatná még ezt a hirtelen színváltozást, nem takarná-e el szemeit és nem búsongana-e azoknak a kétes szeretete miatt, akikhez egész életében semmi köze nem volt" — írta 1940-ben Kassák, aki egyébként szintén csak Szárszó után fordult elismerésével kartársa felé. Írók, akik a költő életében hallgattak vagy áskálódtak ellene, sorra számon kérték a többiektől, hogy miért hallgattak vagy áskálódtak odáig. És még Móricz is, első megrendülésében, gyásztól és szeretettől áthatva, de a mű és a személy összetartozása iránt vakon, ezt tudta leírni: „...csuda magyarsága belerontva a pesti jassz proliságba." (Igaz, alig egy hónappal később — és ez Móricznak a saját ideológiai beidegzettségeit is legyőző igazságszeretetét dicséri — már azt a tanulságot vonta le József Attila sorsából, hogy *„a proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni."*)

A József Attila birtoklásáért küzdők kórusában Féja Gézáé a legkellemetlenebb hang. „József Attila az Ignotus Pál szellemi vezetése alatt álló ‚Szép szó' című fajvédő folyóirat szerkesztője volt. Ez a folyóirat zászlónak, pajzsnak és ürügynek használta a nyomorgó költőt, de a szerkesztői honoráriumot, József Jolán szerint F. F.-nek adta nyilván fajvédő alapon." Az idézet utolsó kitételét Fejtő Ferenc csak négy évvel később, 1944-ben cáfolta meg, amikor az efféle vádak már szörnyen elharapództak, és az első vagonok, fajvédőkkel zsúfolásig megtömve, megindultak Auschwitz felé. Féja bűnbakkereső felfedezésére — miszerint József Attila tragédiájáról a „fajvédők", vagyis a zsidók tehetnek, akik szellemileg elnyomták, továbbá kihasználták, kifacsarták, és szűkmarkúan pénzelték — logikusan, bár Féjával polemizálva, licitált rá Erdélyi József, aki szerint József Attila félzsidó volt. A „fajvédők" tehát okkal lengették zászlajuk gyanánt. József Jolán becsületsértési pert indított Erdélyi ellen, felmutatta mind a négy árja nagyszülő keresztlevelét, az égbekiáltó szégyent gyalázattal mosva le.

József Attila halál utáni példátlan karrierjére mi sem jellemzőbb, mint hogy a főváros már 1942-ben 400 pengőt szánt a díszsírhelyére. Gyűjtés útján a barátok ezt az összeget 1000 pengőre egészítették ki, és így a Gömbös Gyula-emlékműtől jobbra eső parcellában elhelyezhették a Szárszóról átszállított hamvakat. A külső megbecsülés jelei azóta örvendetesen megszaporodtak. Ez arra ösztönöz, hogy egy régebbi versemből idézzek konklúzió helyett:

A sínen heverészett,
most áll talapzaton,
nem akar véget
érni a borzalom.